

КУЛЬТУРА В РОКИ ВІЙНИ

1. Освіта

В Україні почали втілюватися настанови Гітлера, відповідно до яких підкорені народи мали б стати неписьменними: «Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Третього рейху — Берлін” ...Математика й подібні дисципліни взагалі не потрібні». Правда, відповідно до розпоряджень Гітлера в Рейхскомісаріаті «Україна», було дозволено т. зв. «народну» 4-класну школу, усі інші школи й класи в січні 1942 р. було закрито. На думку нацистських бонз, у школі мали б навчати лічби до 500, учити ставити власний підпис, а головне: прищеплювати покірність нацистам-колонізаторам. Навчання читання й письма вважали недоцільним. Лише завдяки діяльності українських педагогів дітям давали ґрунтовніші знання, виховували дух патріотизму.

Історичний факт

У зв'язку з евакуацією мільйонів працівників у радянському тилу працювали школи й класи з українською мовою навчання. Так, наприклад, у Саратовській області діяло 30 українських шкіл і класів, у Свердловській — 18, у Новосибірській — 11.

На вересень 1944 р. в більшості населених пунктів визволених українських земель робота шкіл знову відновилася. Вона проходила у важких умовах післявоєнної руїни, зростання числа безпритульних дітей. У зв'язку з цим з'явилися нові навчально-виховні заклади: школи робітничої та селянської молоді, військові училища, дитячі будинки для дітей-сиріт.

У перші місяці війни окупаційна влада закрила в Україні всі вищі навчальні заклади. Однак підготовку фахівців продовжили понад 70 евакуйованих інститутів та університетів. Окремі вищі навчальні заклади в евакуації були об'єднані. Так, наприклад, у Кзил-Орді (Казахстан) у лютому 1942 р. розпочав роботу об'єднаний Український університет, утворений із викладачів і студентів Київського та Харківського університетів.

Ряд навчальних закладів продовжили функціонувати як окремі навчальні заклади. Одеський університет продовжував свою роботу у Майнорі, Байрам-Алі (Туркменія), Миколаївський кораблебудівний — у Пржевальську (Киргизія). Багато навчальних закладів влилися як факультети до місцевих навчальних закладів.

З вигнанням гітлерівців вищі навчальні заклади повернулися в Україну.

2. Наука

Українська наука продовжила свій розвиток в умовах евакуації. У східні регіони СРСР виїхало майже 400 академіків, член-кореспондентів і наукових співробітників. Президія АН УРСР і більшість наукових інститутів працювали в Уфі (з 1943 р. — у Москві). Свою діяльність українські наукові установи підпорядковували насамперед потребам оборонної промисловості, сільського господарства, воєнної медицини.

Інститут електрозварювання АН УРСР під керівництвом Євгена Патона застосував швидкісні технології автоматичного зварювання корпусів танків на 10 танкових заводах. У Нижньому Тагілі, у Танкограді, це дало змогу організувати виробництво танків конвеєрним способом.

За допомогою технології автоматичного зварювання виготовляли й корпуси авіабомб. Група українських учених, очолених академіком Миколою Доброхотовим, розробила для уральських заводів нові, набагато ефективніші методи виплавлення броньової сталі.

Українські вчені підтримували виробничі зв'язки з щонайменше 300 промисловими підприємствами, російськими та казахстанськими, вони брали участь у створенні нових вибухових речовин, більш досконалих конструкцій торпед, радіолокаторів і пеленгаторів, потужніших двигунів для літаків і танків, різноманітних приладів і пристосувань, що покращували тактико-технічні можливості бойової техніки.

Порятунку сотень тисяч солдатів присвятили свою роботу вчені-медики. Інститут клінічної фізіології під керівництвом академіка Олександра Богомольця створив відому сироватку для лікування ран і переломів кісток. Український інститут очних хвороб, очолений визначним хірургом-офтальмологом академіком Володимиром Філатовим, розробив метод пересадки рогівки ока. Академік Микола Стражеско очолив науковий Інститут клінічної медицини, який зосередився на дезінфікуванні вогнепальних ран, запобіганні сепсису — загальному зараженню організму від гнійних ран. Інститут біохімії АН УРСР під керівництвом академіка Олександра Палладіна створив препарат для швидкого згортання крові.

Олександр Палладін

З перших днів війни медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів працювали у військово-польових госпіталях, рятуючи життя та здоров'я тисяч і тисяч червоноармійців. Усього в Червоній армії в роки війни служило майже 16 тис. військових лікарів. Завдяки новим лікам і методикам лікування смертність серед поранених воїнів медики знизили з 30 до 7 %.

Свій внесок у перемогу над ворогом робила й історична наука. Історики розкривали героїчну й самовіддану боротьбу проти загарбників у різні історичні періоди, високий зміст визвольної боротьби. За час евакуації українські історики підготували й видали перший том чотиритомного підручника «Історія України» для вишів, який завершувався 1654 р., науково-популярний «Нарис історії України» і ряд інших праць.

3. Література

Українські літератори створили потужну агітаційну фронтову групу письменників. До її складу увійшли такі відомі майстри слова, як А. Головка, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосюра, М. Стельмах, Л. Дмитерко та ін. 25 з них загинули смертю хоробрих. Частина українських митців опинилася на окупованій території. Вони боролися проти гітлерівців у складі радянських партизанських з'єднань та УПА, стали членами як радянського, так і оунівського підпілля.

У Києві група письменників-членів ОУН організувала Спілку українських письменників, розпочала видання альманаху української поезії «Литаври». Проте нацисти заборонили альманах, а голову спілки Олену Телігу разом з іншими членами оунівського підпілля розстріляли в Бабиному Яру 21 лютого 1942 р.

Надзвичайно важкий воєнний час вимагав від українських літераторів насамперед пропагандистських творів. Однак поступово, накопичивши життєві спостереження й глибокі особисті враження, письменники перейшли до широкого висвітлення подій, поглибленого осягнення людських характерів у важку воєнну днину. Цьому посприяло послаблення ідеологічного контролю за мистецтвом, прагнення сталінського режиму використати національну тематику, дозволяючи правдиві твори про минуле та сучасне України, щоб зберегти вплив на український народ як на окупованій території, так і в радянському тилу. Правдиву картину буднів війни змалював Павло Тичина в поемі «Похорон друга». Узагальнене бачення героїзму постає в поемі Микола Бажана «Данило Галицький». Яскравими талановитими образами наповнені цикли поезій Максима Рильського «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість», «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поема «Жага». Володимир Сосюра випустив у світ збірки «В годину гніву», «Під гул кровавий». Особливе враження на людей воєнного покоління справив

високопатріотичний життєствердний вірш поета «Любіть Україну». З-під його пера з'явився і схвилюваний поетичний цикл «Україно моя!». Він відображав сподівання митців і народу, що із завершенням війни життя розквітне новим цвітом. Цю ілюзію посилювало дострокове звільнення з ГУЛАГу окремих українських митців, уключаючи й Остапа Вишню.

Олена Теліга

Порівняно з поетичними, прозових творів було опубліковано менше, адже вони потребували вищого рівня узагальнення. До таких належать збірка оповідань Юрія Яновського «Земля батьків», твори Івана Ле «Люба», «Тут були німці», «Шевченко». Теми фронтового життя й героїзму розкрито у творах А. Головка, Н. Рибак, О. Довженка, С. Скляренка, А. Шияна та інших письменників.

4. Образотворче мистецтво

З усіх жанрів образотворчого мистецтва в цей період найінтенсивніше розвивається графіка — агітаційний плакат і сатиричний малюнок.

На початку війни в агітаційних плакатах переважає образ священної війни із загарбниками: у серії плакатів «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942-1943), «У бій слов'яни» Василь Касіян використовував образ Великого Кобзаря, який кличе український народ на боротьбу. Набули популярності графічні роботи «У фашистській неволі» (1942), «Україна бореться», «Відомсти!», плакат «Україна вільна!» (1944) Валентина Литвиненка.

У роки війни активно розвивався графічний живопис. Трагічні події війни відображені в малюнках І. Гурткова «Дівчинка на дорозі» (1943), В. Глівенка «Ведуть заручників» (1941), А. Гнілова «Біля санчастини концтабору Шталаг 326» (1945). У бункерах УПА творив свої незабутні гравюри Ніл Хасевич (учасник 35 художніх виставок у Львові, Празі, Берліні, Чикаго й Лос-Анжелесі, член УГВР).

Незважаючи на важкі умови, українські художники створили чимало картин та етюдів: Н. Сирота «Полонені німці» (1942); С. Кравченко «Розгром німців

під Ростовом» (1942); Ю. Балановський «На дніпровських переправах» (1944); Ф. Самусєв «Під Корсунь-Шевченківським» (1944).

5. Музика

У цей період розвивалася й українська музика. Особливо плідно продовжував працювати класик української музики Борис Лятошинський. Незважаючи на критику й навіть заборони його творів, він залишався вірним своєму покликанню та українській музиці. Перебуваючи в Саратові, створював музику на українські народні теми: «Український квінтет» (1942), «Струнний квартет № 4» (1943), сюїту на українські теми (1944) та сюїту для квартету дерев'яних духових інструментів (1944). Продовжував писати романси на вірші В. Сосюри, зробив обробку кількох десятків українських народних пісень. Гаслом його творчості в роки війни стало: «Мир переможе війну!»

Борис Лятошинський

У роки Другої світової війни Лев Ревуцький був керівником кафедри історії й теорії музики Ташкентської консерваторії. Продовжував розвивати методи М. Лисенка й М. Леонтовича. Працював над редагуванням і доповненнями до опери М. Лисенка «Тарас Бульба».

Плідно працював Юлій Мейтус — фундатор модерної української опери. У роки війни він написав оперу «Гайдамаки» за поемою Т. Шевченка (1940-1941), Четверту і П'яту сюїти для симфонічного оркестру (1942, 1944), поему для симфонічного оркестру «Шляхами слави» (1945).

Розвиток музичного мистецтва цього періоду характеризувався інтенсивним культурним діалогом української музики з музикою інших народів. Українські композитори, перебуваючи в евакуації, не залишали викладацької діяльності. Л. Ревуцький та Г. Таранов працювали в Ташкентській консерваторії (Узбекистан), Б. Лятошинський — у Московській консерваторії, що евакуювалася до Саратова, Ю. Мейтус — в Ашгабаді (Туркменія).

Українські композитори вивчали фольклор народів, що прийняли їх і, у співавторстві з місцевими композиторами, створили цілий ряд оперних творів. Прикладом такого художнього співробітництва є одноактна опера П. Козицького, Х. Ібрагімова й С. Кудаша «За Батьківщину», опери Ю. Мейтуса

та Д. Овезова «Лейла і Меджнун», Ю. Мейтуса та А. Кулієва «Абадан» («Присмерк»), балет О. Зноско-Боровського та В. Мухатова «Акпамик» («Біла бавовна»), симфонічна «Степова поема» М. Скорульського.

Провідні тенденції розвитку української музики часів Другої світової війни пристрасне прагнення перемоги, домінування патріотичної тематики, теми захисту рідної землі й культурного надбання, пошук опори на національну культуру, національні корені. Одним з проявів цього стало створення, за рішенням уряду УРСР у 1943 р., Державного Українського народного хору під керівництвом Г. Верьовки. Цей масштабний колектив складався з хорової, інструментальної та танцювальної груп і за часів війни розгорнув надактивну мистецьку працю.

6. Театр і кіно

Десятки театральних колективів, ансамблів і артистичних бригад у роки війни надихали своїм мистецтвом фронтовиків. З цією метою трупа Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка організувала й відрядила на фронт 22 бригади. Загалом українські театри організували 108 концертних бригад, які поставили в польових умовах тисячі вистав і концертів, надихаючи фронтовиків на боротьбу за свободу й незалежність Батьківщини.

У цей час широко розвивалося кіномистецтво. Уже наприкінці 1941 р. відновила свою роботу Київська кіностудія в Туркменії та Одеська — в Узбекистані. Серед ряду патріотичних і пропагандистських фільмів українські митці поставили фільм «Райдуга» (режисер М. Донський, сценарій В. Василевської). Це найвище досягнення українських кіномитців у роки війни було відзначене «Оскаром» — найвищою відзнакою Академії кіномистецтва США.

Улітку 1943 р. видатний кіномитець ХХ століття О. Довженко завершив роботу над кіноповістю «Україна в огні». Твір відображав героїзм, мужність, жертвовність українського народу в битві проти нацизму. О. Довженко — перший в українському мистецтві наважився показати найтрагічніший період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорну ніч німецької окупації.

Одночасно зі студіями ігрового кіно продовжувала роботу Українська студія хронікальних фільмів. Працівники хронікально-документального кіно створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. Важливою подією стали документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За роки війни вони зняли 300 документальних фільмів та окремих сюжетів.

7. Засоби масової інформації

Проти людиноненависницької ідеології нацизму своє слово додали працівники преси та радіо. Евакуйовані на схід, українські видавництва були об'єднані в єдине видавництво, розміщене спочатку в Саратові, а потім у Москві.

Продовжували виходити друком українські громадсько-політичні журнали «Українська література», «Україна», «Перець». На сторінках «Української літератури» за роки війни було опубліковано 4 романи, 13 драматичних творів, 140 новел, нарисів і оповідань, 7 поем, 70 віршів. Видавництво випустило у світ 850 книжок, брошур, журналів, плакатів, накладом понад 15 млн примірників.

На окуповану гітлерівцями територію постачали газети «Радянська Україна», «Література і мистецтво». Крім того, газети видавали й окремі партизанські загони. Так, у Вінницькій області друкували газету «Партизанська правда», у Київській — «Народний месник», «Вільна Україна».

Особливого значення для окупованих територій набуло радіомовлення. Тому вже в листопаді 1941 р. розпочали роботу дві українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» у Москві. Вони передавали новини, транслювали агітаційні й пропагандистські передачі, музику, літературні й драматичні твори. Щоденний обсяг мовлення становив 10 год 5 хв, а з врахуванням трансляцій українських передач іншими радіостанціями - 12 год 30 хв.

З весни 1943 р. Сталін знову повернувся до планів створення світової держави. Тому «старий добрий патріотизм» обмежували на користь російського патріотизму з використанням РПЦ, прожектами про перетворення Москви на світовий центр православ'я. Так, восени 1943 р. Сталін провів нараду з православними ієрархами, на якій були розглянуті питання відновлення церкви, виборів патріарха тощо. У релігійній пресі Московського патріархату зазвучала формула «Москва — третій Рим».

Водночас, щоб притлумити патріотичне натхнення українських митців, Сталін, незважаючи на високий художній рівень, заборонив друкувати й ставити правдивий твір О. Довженка «Україна в огні». У 1944 р. на засіданні Політбюро було «обговорено» питання про «помилки» О. Довженка. З різкими звинуваченнями виступив Сталін, а Берія бадьоро резюмував: «Будем вправлять мазгі!» Для науки на засідання були запрошені П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, О. Корнійчук. Саме на цьому засіданні було сформульовано стандарти політичних звинувачень, які з того часу пред'являли діячам української культури при найменшій нагоді.